

L'escriptura en el Carmel descalç femení: la província de Sant Josep de Catalunya (1588-1835)

Writing in Carmel barefoot female: Province of St. Joseph of Catalonia (1588-1835)

MARIA MERCÉ GRAS CASANOVAS
mmercegras@gmail.com

Arxiu dels Carmelites Descalços de Catalunya i Balears

Resum: Teresa de Jesús, la fundadora del Carmel descalç, fou una dona instruïda, voraç lectora i una prolífica escriptora en molt diversos registres. Les seves religioses gaudiren del seu magisteri espiritual, d'un sòlid model femení i d'un referent cultural de primera magnitud. Les descalces hispàniques en han deixat un valuós llegat textual que compta amb nombrosos estudis en el primers Carmels. El nostre propòsit és reseguir l'empremta escrita de les carmelites descalces a la província de Sant Josep de Catalunya durant l'edat moderna, molt menys coneguda que la de les seves germanes d'hàbit de Castella. La recerca en els arxius conventuals de les tereses catalanes ens ha permès fer una primera aproximació general als manuscrits de creació d'aquestes religioses, els que s'han conservat i aquells altres dels que se n'esmenta la pèrdua. Valent-nos, sempre que ha estat possible, de la seva pròpia veu, recollida en biografies i altres documents, hem mirat d'establir el nivell cultural de les dones de la clausura, i la funció i les circumstàncies de la producció de les diferents manifestacions de la seva escriptura.

Paraules clau: Monges carmelites descalces, Cròniques, Biografies, Poesia, Escriptura espiritual

Abstract: Teresa of Avila, the founder of Carmel barefoot woman, was educated, voracious reader and a prolific writer in many different registers. Their religious teachings of his spiritual enjoyed, a solid female model and a benchmark cultural haven. Barefoot in the Hispanic have left a valuable legacy that has numerous textual studies in the first El Carmel. Our purpose is reviewed the written mark of Discalced Carmelites in the Province of St. Joseph of Catalonia during the modern age, much less known than his sisters habit of Castile. The research in the archives of the Teresian convent Catalan has allowed us to make a first general approach to creating these religious manuscripts, which have been preserved and those of the loss is acknowledged. Availing ourselves, if possible, your own voice, and biographies contained in other documents, we tried to build the cultural level of the closure of women, and the role and the circumstances of the production of different manifestations of his writing.

Keywords: Discalced carmelite nuns, Chronicle, Biography, Poetry, Spiritual writing

DATA PRESENTACIÓ: 21/05/2013 · ACCEPTACIÓ: 5/06/2013 · PUBLICACIÓ: 16/06/2013

SCRIPTA, *Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, núm. 1 / juny 2013 / pp. 302-332
ISSN: 2340-4841 · doi:10.7203/SCRIPTA.1.2587

1. La cultura escrita en els convents

Abans de començar a parlar pròpiament de la cultura escrita en els convents femenins seria interessant analitzar el grau d'alfabetització de les religioses. Les actes de professió, on les professes havien de redactar el seu compromís religiós o, com a mínim, signar el document amb el seu nom o amb una creu, constitueixen la font per excel·lència per a estudiar els coneixements cal·ligràfics de les religioses i la seva familiarització amb l'escriptura (Obra et al. 1991, 1994-1995). La consulta als llibres de professions de Barcelona i Vic revela que pràcticament no hi ha cap religiosa que no signi amb el seu nom l'acta de professió, ni que sigui amb certa dificultat, altra cosa és la seva perfecta competència en lectura i escriptura.

Des del primer moment la Reforma teresiana insistí en la importància de la instrucció de les religioses, en que aquestes fossin monges de cor i poguessin llegir el breviari a més d'altres lectures espirituals,¹ i també havien de poder interpretar la notació musical per a cantar en l'ofici diví. En teoria les llegendes o monges de vel blanc eren dones sense formació cultural, dedicades als oficis manuals i exemptes del res del breviari; aquesta barrera social i cultural, però, es trencà en no poques ocasions en el Carmel teresià, molts menys jeràrquic que altres ordes religiosos femenins. D'aquesta manera, Ana de San Bartolomé, una humil germana conversa il·literada, va convertir-se en la secretària de Teresa, al costat de la qual va aprendre a escriure en el més ampli sentit de la paraula. En altres ocasions, un origen social acomodat no comportava a l'ensem un ric bagatge cultural, en el cas de Catalina de Cristo, Balmaseda, la fundadora de les descalces a Barcelona, un pare obsessionat per protegir els fills del moviment dels *alumbrados* l'havia condemnat a la ignorància; l'erudit Jerónimo Gracián de la Madre de Dios no podia entendre com Teresa podia encomanar les fundacions de Sòria i de Barcelona a una monja semianalfabeta. Catalina, tot i que arribà a llegir, i a escriure amb certa dificultat, sempre fou auxiliada en les tasques d'escriptura per la seva culta secretària i futura biògrafa, Leonor de la Misericòrdia.

Encara que la fundadora podia eximir les postulants dels requisits de lectura i escriptura, si les candidates a religioses no aconseguïen aprendre els rudiments bàsics durant el temps de noviciat, els convents havien de sol·licitar una autorització dels superiors. En la memòria de la vida de la reusenca **Cecília de Sant Josep, Pàmies** (1639-1689), s'exposa que ingressà en el convent vídua i amb més de quaranta anys «con la edad tan adelantada, no fue posible aprender de leer en el año el noviciado; aunque trabajaron en ello las madres» (Beltran 1990: 485). La comunitat mirà d'aconseguir llicència del General de l'Orde perquè pogués professar, i la vídua s'oferí a ser la

*Agraeixo a les religioses Carmelites descalces de Barcelona i de Vic les facilitats que m'han proporcionat per accedir a la documentació dels seus arxius.

1 A les Constitucions de 1581 Teresa de Jesús fixava un programa de lectura a les seves monges: «Tenga cuenta la Priora conque aya buenos libros, en especial *Cartuxanos*, *Flos sanctorum*, *Contemptus mundi*, *Oratori de religiosos*, los de fray Luys de Granada, y los del padre fray Luys de Granada, y los del padre fray Pedro de Alcantara, porque es en parte este mantenimiento tan necesario para el alma, como el comer para el cuerpo».

majordoma i llega del convent, bo i donar tot el seu patrimoni al convent. Assabentat el General de les qualitats de la candidata a corista concedí el permís per a la professió. El convent esdevindrà, doncs, un espai de dones lletrades, que seran mestres de lletres i mestres espirituals de les acceptades a la comunitat.

L'anàlisi de l'extracció social de les novícies carmelites descalces permet constatar, però, un clar predomini de les filles de la petita noblesa, dels servidors de l'administració reial, de l'Audiència, de doctors en drets i en medicina, especialment en convents com Barcelona o Mataró. Cal dir que les noves fundacions maldaren per captar membres de l'alta noblesa, que atreïen noves vocacions a un cenobi, prestigiat per l'elecció que en feien els poderosos per a col·locar les seves filles. Per tant, hauríem de concloure que, de forma general, existia un nivell cultural gens negligible en els cenobis de descalces.

La lectura conventual tenia diversos espais i moments. La monja lectora llegia en veu alta textos normatius (regla i constitucions) així com la història de l'Orde, mentre les religioses menjaven en el refectori (la «refecció de l'ànima»), i també s'escoltava llegir durant les feines manuals que es feien en grup, com ara filar, cosir o brodar; en el cor de l'església es feia la lectura col·lectiva del breviari i dels cantorals; mentre que a la cel·la es practicava la lectura individual, en silenci.

El model de religiosa instruïda, i que es converteix en un actiu per a la comunitat, que podrà compartir els seus coneixements amb les seves germanes d'hàbit, el poden encarnar tant la religiosa de Vic, **Magdalena de Crist, Pujolar Conill** (1609-1681),²

Fue religiosa de muchas prendas y entendida, y en las cosas de Nuestro Señor muy devota y curiosa de entender los divinos misterios, que es la curiosidad que han de tener las religiosas, y en esto hazía ventaja a muchas coristas, sabía muy bien leer y se aprovechava de ello para entender los divinos misterios y sagrada escriptura, y en las conferencias espirituales de los jueves, como en este convento se acostumbra, sacava muchas vezes sentencias de los profetas. Tenía buena voz, y con ella entretenia a las religiosas cantando prefacios y otras cosas sagradas, que las dezía con grande gusto y alegría espiritual.

com la barcelonina **Maria Serafina, Prous Trelles** (1683-1733),³

Sus noticias, ya místicas ya indiferentes, era recreación alegre y provechosa, y la elegían las preladas para que recibiese las visitas... muy inclinada a la lectura por eso estaba cargada de devociones, que todas las que hallaba en los libros las quería abrazar.

2 Arxiu de les Monges Carmelites Descalces de Vic (AMCDV), *Breve relación de la vida edificante de algunas religiosas de esta comunidad*, f.41.

3 Arxiu de les Monges Carmelites Descalces de Barcelona (AMCDB), *Libro en que se escrivent los elogios de las religiosas que han muerto en este convento...* L'ordre de les biografies està en relació a l'any de mort, per tant no indicarem les pàgines, ja que indiquem l'any de defunció de la monja.

2. Les cròniques femenines

Josefina Muriel identifica la crònica conventual com una de les formes d'escriptura eminentement femenines que es desenvoluparen a l'Amèrica (Muriel 2000: 44-47), mentre que a Europa l'estudi de la historiografia monàstica femenina tot just ha començat a abordar-se (Evangelisti 1992, Lowe 2003), i compta encara amb escasses contribucions a casa nostra (Zaragoza).

Teresa de Jesús redactà, entre 1573-1582, i per obediència al General P. Gracián, la història dels inicis de la Reforma del Carmel descalç en el *Libro de las fundaciones*, aquesta obra es constituïria en el model de crònica a seguir en el futur per les seves deixebles (Manero 1993, 1994).

Un dels primers generals dels descalços, Nicolò Doria, impulsà la Consulta, un procés revisionista de la reforma teresiana, en el qual els religiosos, assenyalamment Jerónimo Gracián de la Madre de Dios i algunes de les fundadores més pròximes a Teresa de Jesús, foren inspeccionats, perseguits i fins i tot expulsats, com Gracián. La facció triomfadora modelaria la història de la reforma teresiana segons la seva pròpia interpretació, de tal manera que aquells que no haguessin viscut els primers temps teresians no se'n podrien fer una idea autèntica.

El Carmel descalç adoptà una política de privilegiar el personatge de la fundadora com quelcom únic i irrepetible, i de donar una imatge global de l'Orde transmesa exclusivament per la història oficial de l'Orde, fet que comportà la menysvaloració personal de les filles de Santa Teresa. Es fixà una versió oficial i «canònica» de la fundació que poc tindria a veure amb el que van viure les protagonistes de les primeres fundacions teresianes (Moriones 1997).

Malgrat aquesta subtil marginació de les monges carmelites en la història comuna de l'Orde, podem percebre certa voluntat d'afirmació de la vàlua de l'aportació femenina en les primeres línies de l'anònima crònica del convent de Barcelona: (*AMCDB, Luz de verdad...*)

Las mujeres virtuosas y sabias no son tan raras como pensamos. La verdad y dificultad está en conocerlas bien, y saber distinguirlas de las otras. Pero ay de mí, que con miedo tomo la pluma aviendo de hablar de religiosas, y no de religiosas, como dize el vulgo, de instituto ancho, sí de religiosas carmelitas descalsas, y siendo yo, aunque indigna, una de las de que devo hablar, enmudece mi lengua, el entendimiento no discurre y mi pluma se detiene, temiendo el común adagio que el elogio vilece en parte interesada, si bien conciderando la causa de tomar mi pluma y delinear estos caracteres, siendo la obediencia, pondrá velo a mis ojos, ofuscando mi voluntad, para no concocer el amor proprio y continuar el precepto con toda verdad, y aunque me hallo en tiempo que puedo dudar con el citarista rey sí se halla con los hombres, temo no me digan, y con razón, que menos se hallará en muger.

No obstante esso, siendo compellida a obedecer, teniendo en poco lo que se podrá dezir, espero que el solo nombre de esser religiosa carmelita descalsa será bastante motivo para creher lo que sin más dilación ni preámbulo enpiezo a dezir.

Es tanta la virtud que en mis madres concidero, que después de dar gracias a Dios por lograr la fortuna de llevar el santo hábito y tratar con ellas, y en cada una miro un vivo retrato de nuestra santa madre Theresa de Jesús, y no lo admiro, pues haviéndose nudridas con su mística doctrina, desechan todo lo que no es Dios, ofreciéndose en los braços

de su divino esposo, y tomando de él sus dulces abraços, aunque mugeres tiernas y flacas, se hazen animosas y de valor tan fuerte que sobrepujan a la constancia varonil, siendo todas como la muger fuerte, poniendo en execución la más alta y más sabia filosofía, que jamás hombres imaginaron, llegar con las obras donde, en razón de perfeta vida y heroyca virtud, apenas llegaron con la imaginación sus ingenios.

El Carmel teresià femení, malgrat el que sosté alguna autora (Torres Sanz 1999: 43), ens ha deixat un esplet de cròniques en els arxius conventuals. Aquesta historiografia interna de les comunitats comprén diverses manifestacions:

- els periplus fundacionals, interessants perquè són petits relats de viatge escrits per dones, que trobem a vegades inclosos en les biografies de la fundadora o en la crònica de l'historiador de l'Orde.
- les fundacions pròpiament dites, on s'indiquen els treballs que va haver d'afrontar la comunitat inicial, l'aplec de recursos per bastir el convent, les relacions amb les autoritats locals i els primers patrons i benefactors
- les històries contingudes en els llibres majors, que fan l'exposició cronològica de les principals fites comunitàries
- l'enfilall de biografies de religioses de cada convent, començant per les biografies de les fundadores, les religioses vingudes de fora i les primeres religioses locals
- la relació de guerres i catàstrofes que han alterat la vida comunitària, i provocat l'exclaustració de les religioses i danys al convent.

Tot i que s'ha considerat que el model seguit per les cronistes dels convents deriva de l'establert pels seus equivalents masculins, presenta algunes variants: s'escribia per obediència als superiors; la seva finalitat era deixar memòria de les obres realitzades; se sustentaven en una visió providencialista de la història, i narraven vides exemplars d'aquelles que foren membres de la comunitat, amb finalitats edificants. Les cronistes es succeïen en el càrrec per voluntat de la priora, tot i que en ocasions la priora o la secretària exercien l'ofici de cronista sense que existís formalment el càrrec. En general les cròniques són iniciades per les fundadores dels convents i són continuades per les seves successores. Els convents de descalces del Principat que conserven cròniques o històries del convent inserides en el Llibre major són el de Barcelona i el de Vic, així com els llibres de la fundació de Mataró, Tarragona i Palma.

3. Les relacions catastròfiques

L'origen i motivació de moltes d'aquestes cròniques corresponen a la necessitat de deixar constància per escrit els fets esdevinguts en els convents durant períodes de turbulències o guerres (Muriel 2004). A Catalunya comptem amb diverses relacions de religioses sobre els incidents esdevinguts en la guerra dels Segadors, els diferents setges francesos que patí Barcelona durant la guerra dels Nou Anys, la guerra de Successió i la guerra del Francès. L'interès objectiu d'aquests relats es veu incrementat pel punt de vista femení des del qual estan fets.

La crònica *Luz de verdad*,⁴ recull una cançó que els hi cantaren en ple el setge de 1714, quan les monges desesperaven poder tornar al convent, que havia estat bombardejat, i havien de compartir amb una multitud el refugi al fortí de l'església del Pi:

unos tomaban en bien, otros con enfado, oyendo siempre la voz «Bolvamos al monasterio y a nuestra quietud», por lo que no faltaron quienes hiciesen dos letras a este assumpto y con instrumentos vinieron a cantarlas delante las religiosas, y solamente pondré la una que dezía assí:

Estríbillo:

Si permite el aogo
Sentido a mi sentir
Reprimiendo el gemido
Dirá una pena aquí
Ay infelice de mi,
Que fuera de mi centro
El vivir es morir

Coplas:

Divino dueño mío
Que culpa cometí
Por merecer destierro
De mi amado pénsil
Ay infelize de mí
Que fuera de mi centro
El vivir es morir

Mi corazón se halla
Si es que se halle en si
Como el pez sin agua
La flor sin el jardín
Ay infelice de mi, etc.

De un abreviado cielo
Me veo transferir

4 AMCDB, *Luz de verdad, e histórica relación de lo sucedido en el convento de la Purísima Concepción de Carmelitas Descalças de Barcelona en los años de 1691 hasta 1719*. Actualment estem preparant una edició d'aquesta crònica monàstica.

A otra Babel torre
Confusión para mí. Ay etc.

Aquí el lamento callo
Aquí aogo el gemir
Aquí el sufrir ensayo
Y el ay oprimo aquí. Ay etc.

El ayre aborta llamas
Fuego arroja el zenit
Y en uno y otro incendio
Salamandra me vi. Ay etc.

Todo es pabor y espanto
Tristeza y frenezí
Y en toda parte encuentro
La horrorosa lid. Ay etc.

O cielo soberano
Assilo de infeliz
O bolvedme a mi centro
O enseñadme a sufrir. Ay, etc.

La guerra del Francès (1808-1814) afectà la majoria de convents de la Congregació espanyola. Quan els frares i monges exclaustrats a causa de la guerra, pogueren retornar als seus convents, sorgí la necessitat de recuperar la consciència històrica de l'Orde, i fou designat com a historiador oficial el religiós Manuel de Santo Tomàs, Traggia (1751-1817). El Capítol General de Pastrana (14.4.1815) determinà trametre una circular als diferents provincials perquè els convents de les seves respectives províncies formessin una relació de l'esdevingut durant els anys de l'ocupació francesa, i la remitissin al general i a l'historiador de l'Orde (Pacho 1979). Algunes d'aquestes relacions formen part de la crònica conventual, mentre que en altres casos pren la forma d'un relat independent, tramès a la superioritat, a manera de balanç dels danys causats per la guerra. Aquestes cròniques catastròfiques han estat recentment posades en valor i algunes d'elles editades. En la recopilació feta per Sanz Hermida, de les 11 cròniques que edita, 9 corresponen a relacions de carmelites descalces, dels convents d'Alba de Tormes, Burgos, Calatayud, Lerma, Toro, Sevilla, Toledo, Saragossa i València (Sanz Hermida 2009a).

A Catalunya es conserven les relacions dels fets del la Guerra del Francès dels convents de carmelites descalces de Mataró (Beltran 1990: 370-376), feta per **Maria Raimonda de Sant Josep, Bertran Codina** (1753-1837), i les corresponents al convents de descalces de Lleida (Beltran 1990: 598-603) i de Tarragona (Beltran 1990: 695-713), que no estan signades. En el convent de Vic es fa referència indirecta als fets esdevinguts durant l'ocupació francesa en les semblances biogràfiques de les religioses que moriren els anys 1809 i 1811. Ja en el segle XX, la narració de l'esdevingut en els convents de clausura durant la guerra civil espanyola de 1936-1939 s'ha conservat en tots els convents.

4. Les biografies

En els darrers anys les necrologies conventuals han començat a despertar l'interès dels estudiosos (Riccoboni 2000). Tradicionalment, les comunitats han mirat de servir la memòria dels seus membres. En el cas dels carmelites descalços el recordatori dels difunts era preceptiu, no únicament per a honorar la seva memòria, sinó perquè era obligació dels religiosos pregar pels seus germans morts: els convents tenien l'obligació de tenir un llibre on, a mesura que s'anaven produint, s'anotaven els decessos de frares i monges dels diferents convents de la Congregació espanyola. A nivell intern, aquest registre d'òbits, es va completar amb la redacció de les necrològiques dels difunts, sempre en un to més aviat panegíric.

Els llibres d'elogis de difuntes i les biografies singulars de destacades religioses de la comunitat foren evidentment redactades per les seves germanes d'hàbit, amb qui havien compartit anys de convivència, en ocasions gairebé tota una vida, però la projecció exterior d'aquestes biografies es feia usualment a través del frare historiador de l'Orde, que n'extractava algun fragment en la història general, i també, a partir de finals del segle XVII, en les històries de les diferents províncies carmelitanes.⁵ La quantitat de biografies femenines individuals emanades dels ordes religiosos no sempre està en proporció directa amb el nombre de referències que els mateixos Ordes els hi dedicaren dins les seves cròniques generals. La magnitud de la tasca de recollida de materials i redacció de les Històries generals, així com la fèrria censura de les autoritats de l'Orde motivaren que aviat es produís un gran retard entre la cronologia dels fets esdevinguts i la seva relació, d'aquesta manera altres tipus de difusió de les històries de vida foren molt més àgils, i preferits per les religioses.

El fulgurant ascens als altars de Santa Teresa de Jesús (beatificada el 1614 i canonitzada el 1622), va generar una esperança de beatificacions ràpides dins l'Orde, que fou alimentada pels partidaris de les contemplatives espanyoles. Aquestes altes expectatives van ser generalment decebudes, però van sostenir una vasta producció hagiogràfica⁶ en els segles XVII i XVIII. Les biografies de les religioses místiques destinades al públic pietós gaudiren de molta més difusió que no pas la circulació dels seus escrits. Paradoxalment, l'autoria d'aquestes relacions biogràfiques publicades és predominantment masculina. Alguna autora ha anat més enllà cercant la manipulació masculina en les biografies de religioses (Peña 1999).

La realitat és que el projecte de publicar la biografia de Catalina de Cristo, que tenien enllestida, després de diverses versions, i a punt d'impresament, Leonor de la Misericòrdia i María de los Àngeles,

⁵ La província carmelitana del Principat s'escindí de la resta dels territoris de la Corona d'Aragó el 1686, i no satisfets els religiosos catalans de com tractaven el Carmel descalç català les històries generals de l'Orde, crearen el càrrec d'historiador provincial, que va recaure primer en Segimon de l'Esperit Sant, Pujol (1642-1706) i després en Joan de Sant Josep, Blanc (1642-1718). Els seus treballs històrics que no van més enllà de principis del XVIII, restaren inèdits.

⁶ Usualment les biografies impreses de religiosos incorporaven la referència al decret d'Urbà VIII, de 1625, confirmat el 1634, que prohibia publicar suposats miracles o revelacions, i que se'ls hi donés culte.

no va reeixir finalment. Miguel Bautista de Lanuza, secretari del Consell d'Aragó, va publicar amb aquests materials la biografia de Catalina el 1659, juntament amb les de 13 religioses del convent de Pamplona; de la mateixa manera que ja havia publicat el 1657 la vida de la religiosa del convent de Valladolid, Teresa de Jesús, que havia redactat el 1631 la priora **Petronila de San José** (+1666). Lanuza, pare de dues religioses carmelites descalces de Saragossa,⁷ va publicar nombroses vides de les descalces aragoneses, gràcies al seu privilegiat accés a l'arxiu conventual per la l'amistat amb les autoritats de l'Orde, amb un dels escriptors descalços aragonesos més eminents, Jerónimo de San José, Ezquerria de Rozas y Blancas (1587-1654) que, com a historiador general, signa l'aprovació d'algunes d'aquestes obres. Tot i amb això no va deixar de tenir algun problema amb la jerarquia carmelitana a causa de la publicació de les experiències místiques i visionàries d'alguna de les seves biografades (Ostolaza 2011).

Encomanar a homes, laics o preferentment eclesiàstics d'altres ordes, la publicació de les vides de les religioses més destacades es convertí en una pràctica força habitual, malgrat que els materials bàsics eren els manuscrits de les religioses. A Barcelona, les carmelites encarregaren la biografia d'Estefania de la Concepció, Rocabertí (1528-1609) al jesuïta Pere Gil (Gil 1609), un dels seus confessors, encara que restà inèdita, com altres obres de Gil (Gras 2002, 2013a). A Mallorca Pere Tomàs Maltés, OCarm (1654-1732), va escriure el 1645 la història del convent de Santa Teresa de Jesús, basant-se en els escrits de **Maria de Jesús, Desclapés i Caulelles** (1602-1668), *Relación de la fundación del Real convento de Santa Teresa de Jesús de Carmelitas descalças de Mallorca* (Bover 1868: 242).

Algunes obres d'autors carmelites recolliran les vides exemplars de frares i monges de l'Orde, amb uns clars propòsits divulgadors i proselitistes, on s'exalça l'abandó del món per la clausura, del luxe per la pobresa, de la pròpia família per la comunitat, de la vida terrenal per assolir una superior vida espiritual (Francisco de la Cruz 1680). A manera d'exemples didàctics, una sèrie de vinyetes, amb esplèndids gravats, amb les seves corresponents bafarades, il·lustren gràficament els paradigmes de la conducta que es posen com a model. És força conegut el poder de la imatge en la pedagogia dels fidels a través de la iconografia artística.

Això també era així dins els convents, i la vida de Santa Teresa fou duta al gravat força aviat per alguns dels millors artistes d'aleshores, Adriaen Collaert i Cornellius Galle, i les monges eren adoctrinades gràficament en la història de la vida de la fundadora. La majoria, però, dels escrits biogràfics femenins van romandre inèdits, per la seva pròpia naturalesa, arrecerats en els arxius o biblioteques de les institucions on es generaren, i a l'abast de pocs. L'erudit Pere Serra i Postius, amic de l'historiador carmelita Joan de Sant Josep va ser un d'aquests investigadors privilegiats (Serra 1726: 289):

Archivo de Carmelitas Descalças de Barcelona: muchos de sus papeles y el libro manuscrito, que llaman de los elogios, que en dicho Archivo está recondido, liberalmente me ha franqueado

7 Dedicà a la seva filla, la priora Teresa María de San José

la Madre Regina de Jesús María, de la Noble Familia de Olzina, la qual ha sido Maestra de Novicias, Supriora y Priora de dicho Convento, y vive escribiéndose esto.

Archivo de Carmelitas Descalças de la famosa villa de Reus: con licencia de su Prelada me favoreció con muchas de sus noticias la Madre Agustina de San Joseph, natural de Tarragona, siendo una de las más antiguas y de las más noticiosas de las cosas de su convento, cuyas noticias, en un grande quaderno escrito de su mano, remitió, para que le reconociesse, al Historiador de su Religión, el P. Fray Juan de San Joseph [...] quien después de haverlo visto me lo entregó en el año 1711.

Aquestes notes necrològiques solien enviar-se també als altres convents en forma de carta de vereda.⁸

No entrarem aquí a fer una descripció formal del contingut usual de les biografies de religioses, que ja han analitzat altres autors (Ahumada 2011c). Sí que volem ressaltar, però, que els llibres d'elogis de religioses constitueixen el conjunt més rellevant de biografies femenines escrites per dones, amb una continuïtat cronològica, que va del segle XVI al XX. L'interès i el contingut d'aquestes històries de vida no s'exhaureix en la relació de les virtuts i experiències religioses de les protagonistes, sinó que contenen també tot el recorregut previ, l'epopeia vital de les dones abans del seu ingrés al convent: el seu entorn social, els problemes matrimonials o les pressions familiars per aconseguir un casament, l'enuig dels progenitors per la seva vocació...

5. Autobiografia i la literatura espiritual

L'autobiografia per mandat del confessor és la manifestació de literatura espiritual femenina que ha estat mereixedora de més estudis en l'àmbit hispànic (Poutrin 1995, Herpoel 1999), i català (Ahumada 2011b, 2013b, Amelang 1990). Les religioses que redactaren les seves autobiografies difícilment podien evitar seguir, de forma conscient o inconscient, el model teresià. A imitació de la seva fundadora, les descalces traslladaren sovint al paper les seves experiències espirituals, sovint per indicació dels seus confessors. Malauradament, i deixant de banda les plomes més senyeres de l'Orde, no sempre s'han conservat els seus escrits, i a vegades només ens n'assabentem de la seva existència perquè en la seva necrologia se'n transcriuen alguns breus fragments a tall d'exemple, com en el cas de la barcelonina. **Eufràsia de la Creu, Bassa Taverner** (1623-1696),⁹ la qual va accedir a comunicar

a un confesor suyo, en un quadernillo que escribía del modo de proseder en la oración, del qual trasladaré aquí alguna cosa con las mesmas palabras que ella las refiere (...). Asta aquí su relación en que como se ve las experiencias que tenía de las cosas interiores y espirituales (...)

⁸ Aquestes cartes s'han adaptat a les noves tecnologies de la comunicació:

<http://www.caminando-con-jesus.org/CARMELITA/MCONCEPCION/CARTA%20EDIFICACION.htm>

⁹ AMCDB, *Libro en que se escriben los elogios* ...

A vegades ni tan sols en resta un rastre material d'aquests escrits en el convent. **Isabel de l'Esperit Sant, Bergadà Bover** (1647-1683),¹⁰ del convent de Vic, tenia com a director espiritual al trinitari descalç Josep de Sant Benet, i encara que redactà un propòsits espirituals, els seus escrits no restaren en el convent:

sus propósitos los tenía escritos de su letra y firmados con su sangre, y estos los hizo y firmó muy a los principios que tomó el ávito, éstos no han quedado en el convento, cosa que siento mucho, porque se los llevó un confessor suio.

Els confessors de religioses exercien un control ideològic sobre l'expressió espiritual de les religioses, sovint perquè pensaven que podien apartar-se de la més pura ortodòxia; altres vegades, podien utilitzar l'ascendent i l'autoritat que tenien sobre la seva dirigida fent que destruís la seva obra, per a doblegar el que consideraven orgull, o bé per provar la seva humilitat i subjecció. **Catalina de San José, Lanuza Bela** (c.1600-1642),¹¹

Fue devotíssima de la Corona de Espinas de Christo, nuestro bien y Señor, y esto le previno por una singular merced que su magestad le hizo de este paso de su sagrada pasión, y no ha quedado noticia della, sinó en confuzo, como ni de otras muchas que recibió de su liberal mano, que, aunque tenía su reverencia escritas muchas, un confessor [Fr. Francesc Grau] le mandó las quemaze, devió de ser por probarla; una sola ha llegado a mis manos de letra suia, que tenía una religiosa a quien con su llaneza la abría dejado antes de dicho mandato, pondré aquí por sus mesmas palabras, pues dize así (...)

La obligada destrucció dels escrits de la monja és contemplada per la seva biògrafa com una lamentable pèrdua per a la comunitat:

Lo que siento, y que devemos sentir todas sus hijas, y las que hiran viniendo a esta casa es no aver merecido quedasen sus papeles, así los de sus mercedes, que recibió de Nuestro Señor, como del quaderno de los propósitos que tenía escritos, como lo insinua de lo que queda escrito, para que del aprendiésemos el modo de obrar devemos observar nosotras, y tuviéremos en ellos vivo retrato de nuestra venerable fundadora.¹²

No és gens estrany que la mateixa dona culta que ocupava càrrecs conventuals, escrivís la crònica conventual, redactés la biografia de la fundadora, els elogis de les seves germanes d'hàbit o aboqués al paper les seves inquietuds espirituals. Aquest és el cas de **Maria de la Concepció, Palau Sotomayor** (1629-1703),¹³ del convent de Vic, filla d'un doctor en drets de Perpinyà, i segurament una de les religioses amb una formació cultural més sòlida de la seva comunitat.

10 AMCDV, *Breve relación...*, f.114.

11 AMCDV, *Breve relación...*, f.255-264.

12 AMCDV, *Breve relación...*, f.258-262.

13 AMCDV, *Breve...*, f.72-83.

6. Els epistolaris de religioses

Una aproximació als aspectes més personals del món monàstic és l'estudi dels epistolaris de les religioses, que a casa nostra compten amb els excel·lents estudis de Laia de Ahumada (Ahumada 2011a, 2013a). La correspondència conventual pot tenir diversos registres, des de les cartes de les prioros de gestió administrativa del patrimoni; les corresponents a qüestions normatives amb els superiors de l'Orde o l'ordinari diocesà, fins a les epístoles adreçades als directors espirituals, o les missives més íntimes i familiars.

El gènere epistolar és possiblement, la manifestació escrita on més aflora en el llenguatge l'espontaneïtat, l'autèntic jo de la persona en la seva comunicació amb els altres, i constitueix un testimoni lingüístic privilegiat i un fidel reflex de la vida quotidiana (Gras 1996, 2004). La privadesa és un bé escàs en la vida comunitària, i en la clausura les cartes sovint havien de sotmetre's a la supervisió i censura de la priora, fet que per força limitava la plena llibertat d'expressió dels seus redactors. A l'ensens, el seu mateix caràcter privat, motiva que, a banda dels atzars de la conservació de l'arxiu conventual, les cartes sovint hagin estat destruïdes per les mateixes religioses o les seves superiores.

La idea generalitzada del convent com un compartiment estanc on les dones no tenien cap contacte amb l'exterior, és però, força errònia. La clausura és més aviat una membrana permeable, que filtra certes relacions i en permet d'altres.

En el Carmel descalç català s'han editat els epistolaris de:

-**Caterina de Crist**, de Balmaseda y Sanmartín (1544-1594) a **Marianna de Crist** (1568-1603), filla dels ducs de Cardona i carmelita descalça (Beltran 1990: 72-102). Lamentablement no es conserven les cartes d'aquesta darrera a la fundadora del convent de Barcelona.

-**Maria Alberta de Sant Doménec**, Arajol Espernai (1657-1739), amb el religiós benedictí Josep de Sant Benet (1654-1723), dit de les Llànties, de Montserrat (Beltran 1990: 202-314).¹⁴

-**Ramona de Sant Josep**, Bertran Codina (1753-1837) al seu oncle Jaume Bertran, rector de Su, i al seus germans, Pere, l'hereu de la família, i Francesc, capellà (Beltran 1990: 385-397).

-**Maria Antònia de l'Esperit Sant**, Gavaldà Simó (1699-1723) al seu director espiritual, el carmelita descalç Francesc de Jesús Maria, Arajol Espernai (1668-1750), germà de Maria Alberta de Sant Doménec (Beltran 1990: 488-554).

-**Maria Francesca de Jesús**, Desvalls Ardena (1758-1809), al seu director espiritual Antoni Armengol, rector de Poboleda, on tenia la seva casa familiar i on va viure durant l'exclaustració forçosa del convent de Mataró, que patí ran la guerra del Francès (Beltran, 1990: 398-410).

¹⁴ Recentment han aparegut unes cartes de la religiosa al seu «germà» Domingo Martí Aldran, notari de Puigcerdà (1719-1739), a l'Arxiu Comarcal de Cerdanya.

Nombroses referències indirectes revelen l'intercanvi epistolar de les religioses amb els seus familiars, amb altres religiosos o amb els seus devots. La vigatana **Teresa de Sant Fancesc**, Doméne Pou (1729-1811), que tenia per director espiritual al caputxí Francesc de Vic, mantenia el contacte amb aquest per carta quan el religiós predicava en missions fora de la ciutat, com fa constar aquest en la relació que lliurà a les monges de les virtuts de la seva devota. Sabem que **Leonor de la Misericordia**, Ayanz y de Beaumonte (1551-1620), cofundadora del convent de la la Immaculada Concepció de Barcelona, s'escrivia amb Guillem de Santcliment (1545-1608), diplomàtic al servei de la monarquia hispànica, i benefactor del Carmel descalç, i del qual es conserven cartes adreçades a Leonor des de Praga (Leonor de la Misericordia 1995: 352). L'arxiduchessa Isabel-Cristina va mantenir una gran amistat amb durant la seva estada a Barcelona amb **Teresa de Jesús**, Terré Granollachs (1637-1729), priora de les tereses de Barcelona i, ja emperadriu, li va escriure diverses cartes des de Viena, de les quals se'n conserven algunes copiades. **Regina de Jesús Olzina-Vilallonga** Vilanova (1664-1744),¹⁵ dues vegades priora de Barcelona, s'escrivia amb un devot seu, el Duc d'Aveiro y de Baños, el qual, sense conèixer-la, i només de veure una carta seva

le cobró tal afición quiso tener correspondencia con ella, escriviéndole cada correo con muchas demostraciones de cariño y benevolencia, y asiendo muchas limosnas en beneficio del convento por su respeto, que entre otras fueron costera un calis muy bueno para la sagristía, y una corona de plata para Nra. Sma. Me. Del carmen, y otra para el niño que lleba em los brazos.

7. El conreu monàstic de la poesia

En els segles d'Or s'assisteix a la configuració d'un ambient de poetització conventual carmelitana, que té la seva inspiració en Teresa de Jesús i Joan de la Creu. Joan de la Creu utilitza per a la poesia mística un motlle culte, la lira; mentre que per a la poesia devocional emprà les formes tradicionals de romanç i els *villancicos*, que seran les preferides en l'expressió poètica de les religioses, començant per la mateixa Teresa de Ahumada.

Ocasions importants per a la poesia eren les festes de Nadal, les preses d'hàbit, o les visites importants. Els desafiaments espirituals entre els religiosos en l'exercici de les virtuts eren una pràctica habitual entre els carmelitans, especialment durant el noviciat, amb desafiaments i cartells escrits i signats. Altrament existia una fórmula que assignava una mena de missió poètica a cada religiosa, les paperetes dites de capellania, o cèdules d'Any Nou. A principis d'any o a l'entrar en temps d'observança carmelitana (14 de setembre), es feien paperetes per al sorteig, amb una estrofa a cadascuna, el nom d'una religiosa per qui oferir oracions i una virtut que practicar. Òbviament una gran part de la poesia devocional improvisada ni tan sols s'escrivia, o només era copiada en papers i plec solts, fet que ha contribuït en moltes ocasions a la seva irreparable pèrdua.

15

AMCDB, *Libro en que se escriben los elogios ...* El noble és Gabriel Ponce de León y Lencastre Manrique de Lara (1667-1745), VII duc d'Aveiro i I duc de Baños.

En el convent de la Immaculada Concepció de Barcelona (1586) es conserva un manuscrit que recopila nombroses composicions poètiques. Els villancets i poemes dedicats a religioses singulars corresponen a les vesticions i les professions de set monges dels primers temps del convent (entre 1603-1619), als què es van anar afegint altres composicions: *villancicos*, *romances*, *coplas*, *letrillas*, *seguidillas*, *redondillas*, *cuartillas*, *tercetas*, en honor de sants i en ocasió de festivitats religioses.

A finals del segle XVII començaren a imprimir-se les composicions que es cantaven en les cerimònies d'imposició del vel o de professió solemne, on solia indicar-se també el nom del director musical i de la capella de música que interpretava la melodia que els acompanyava, i en alguna ocasió fins i tot l'autor. Els *villancicos* impresos conservats permeten copsar que fou una pràctica essencialment centrada en els convents aragonesos i catalans i, sobretot, encapçalada per les ciutats de Saragossa i Barcelona (Baranda 2011). El major nombre d'impresos se situa en els primers deu anys del segle XVIII, va decreïxer en els anys de la Guerra de Successió i va tornar a repuntar, només en el cas català, a partir de la segona dècada del segle. Les carmelites descalces del Principat compten amb nombrosos villancets impresos corresponents als diferents convents: 11 a Barcelona (1693-1815); 9 a Mataró (1691-1777); 6 a Reus 6 (1691-1762); 4 a Tarragona 4 (1731-1764), 2 a Vic (1687-1745), i 2 a Lleida (1719-1731). Corresponia a les famílies de les religioses que professaven fer-se càrrec de les despeses d'aquesta impressió, així com sufragar la vetllada musical i el convit als familiars i amics;¹⁶ protagonitzar aquest desplegament festiu únicament estaria a l'abast de joves acomodades, i seria una mostra de la voluntat de les famílies il·lustres per distingir-se socialment.¹⁷ El plec seria un element addicional de boato celebratiu que donaria un relleu públic a el que era de fet una cerimònia privada. L'autoria d'aquestes peces poètiques podia ser deguda també a algun religiós, amic o confessor del convent, com el carmelita descalç Antoni del Cor de Santa Teresa, Sala Guàrdia (1737-1805), del qual es conserven diverses composicions (Gras 2013c) que foren escrites en ocasió de l'entrada en religió de diverses monges als convents de Mataró, Reus o Barcelona, a més d'altres poemes dedicats a les descalces de Mataró, i a religioses d'altres ordes.¹⁸

A banda d'aquestes honres poètiques dedicades, les religioses també es lliuraven al conreu de la poesia, com **Maria Àngela de Sant Josep**, Martí Vilanova (1664-1722),¹⁹ de Barcelona, a qui «de desahogaba componer y era tan asertada la poesía o metro, como devota, al parecer de los

16 El baró de Maldà descriu la celebració de la professió de Joaquina de Fivaller, filla dels marquesos de Villel i comtes de Darnius. Amat i de Cortada, Rafael (2003), *Calaix de Sastre*, XI, 1815-1816. Barcelona, Ed. Curial, pp. 98-99.

17 L'arxiduchessa Isabel Cristina de Brunswick va assistir a Barcelona a la vestició (1710) i professió (1711) de Josepa de la Mare de Déu, Féu i Falguera, filla d'un destacat austriacista, Pau Feu, actes que van comptar amb l'acompanyament musical de la capella reial. La jove religiosa tenia altres dues germanes professes al convent de Mataró.

18 http://mccem.iec.cat/veure_g.asp, MCEM 1400 http://mccem.iec.cat/veure.asp?id_manuscripts=1428.

19 AMCDB, *Libro en que se escriben los elogios...*

entendidos». Les monges poetesses no eren únicament les coristes, el llibre de romanços i cobles del Carmel de Valladolid és principalment obra de tres religioses, una de les quals, Estefanía, era *freila* o llega de vel blanc, pagesa sense lletres (García de la Concha 1982).

Malgrat que consta l'activitat poètica de no poques descalces, resulta paradoxal que no coneguem el nom de cap d'elles que participés, com feien altres religioses, en els certàmens poètics que se celebraren en els segles moderns, ni tan sols aquells més relacionats amb les festes de beatificació o canonització dels sants carmelitans. Una manera indirecta i molt més discreta de participar en aquestes celebracions era la poesia efímera, continguda en els emblemes i jeroglífics amb què es guarnia el temple (Dalmau 1615: 28-33) i dels que trobem bona mostra en les obres de Fr. Juan de Rojas y Ausa (Rojas 1679). En la relació de les festes celebrades el 1675 en honor de Sant Joan de la Creu (Soler 1676: 70-71) es descriuen els guarniments de tapisos i domassos que ornaven l'entarimat que es posà davant del convent de les tereses de Barcelona, al carrer de la Canuda:

Todos estos tapiçes, assí de las paredes, como del tablado, se hermoseavan de Poesías varias, en metros de Sonetos y Décimas, con los cuales se glosavan y ponderavan diferentes sucesos de la vida del Santo, y de Geroglíficos con quienes se manifestavan y glosava el primer Descalzo, coadjutor de la Reforma, y el nombre de Juan de la Cruz. El carácter de la letra, era el más primoroso que se puede imaginar, y sobresalía major con la guarnición de aves de toda especie, hechas de un rasgo, que hermoseavan los márgenes que davant límites a las líneas. Si bien estos papeles no fueron vistos, ni leídos de muchos, por la repentina lluvia que cayó el primer día y obligó a sacarlos remojados.

8. Teatre, música i dansa

El teatre és una manifestació cultural que està força present en alguns ordes religiosos sorgits en la Contrareforma, especialment pels seus valors didàctics i exemplaritzants. Tot i que és força conegut el teatre dels jesuïtes, existí també un rellevant teatre carmelità,²⁰ com han posat de relleu diversos autors, com Viveros (2005: 35-50) i Kamen (1993: 93, 194, 353, 359), encara que molt més de portes endins que no pas el dels seguidors ignasians. Més ignorat encara és el teatre representat per religioses dins la clausura (Evangelisti 2007), per bé que moltes de les tradicions internes de les comunitats teresianes incorporaven una bona dosi de teatralització, com les que se celebraven dins el cicle litúrgic nadalenc. «Las Posadas», se celebrava la nit de la calenda (24 de desembre), la mateixa en què en el teatre litúrgic medieval es representava la Sibil·la. Les imatges de Sant Josep i la Verge que es trobaven a l'ermita de l'hort es vestien de festa i, després dels oficis, les monges anaven al claustre i cadascú triava algun senzill instrument: castanyoles, panderetes, tambors, flautes... La representació nadalenca la interpretaven les professes més joves, anant en processó, cantant i ballant nades (Leonor de la Misericordia: 185-186) i visitant cada cel·la (posada) on eren rebudes per l'estadant, que les rebia obrint la cambra.

20 El 1651 el Definitori general dels carmelites descalços prohibí als religiosos a Índies que no permetessin comèdies i entremesos profans a les festes i Pasqües, sinó únicament autes espirituals, que els religiosos no es vestissin de dona, ni es fessin vestits que cobrissin l'hàbit, encara que fossin de paper.

Les autoritats de l'Orde, a diferència del clergat secular, consideraven una falta més greu en les religioses reunir-se en una cel·la per parlar en hores de silenci, que no pas representar una comèdia en un dia festiu,

El que las religiosas hagan una Comedia en tiempo de Pasquas, y se regocijen a sus solas en aquellos días en que las Religión las permite este alivio, anda lexos de ser defecto en ellas, que antes bien las ayuda esta respiración y honesto desahogo para volver con más aliento a sus ejercicios espirituales. Ellas lo executan con una inocente alegría, que es para alabar a Dios, y así la Santa, como tan discreta y amiga de llevar los espíritus con tiento y suavidad, permitió a sus monjas semejantes recreos, y porque una (de genio extravagante) se escusó de cantar en una de estas ocasiones, respondiendo a la Santa Fundadora que se lo ordenava, «Que sería mejor orar que cantar», la humilló grandemente y la envió a la Celda para que la sirviesse de cárcel. (Antonio de San Joaquín 1758: 355-356).

Les religioses valoraven força aquestes petites peces de dramaturgia, com es desprèn de la nota necrològica de **Joana de la Verge**, Serp Montell (1605-1665),²¹ del convent de Barcelona, on es destacava la seva perícia en:

pintar imàgenes, hazer flores, aderesar Nuestras Señoras y otros santos. Por la Navidat salía de sí, y mostrava su regosijo en hazer pesebres, y la mayor parte de las noches pasava sin acostarse ocupada en estos exersisios, y le salía todo muy lusido. A las representaciones que se suelen hazer por Navidat hazía sus papeles con tal gracia en el dezir y en las acciones tal vivesa y sentido dava a sus palabras que era mucha recreasión y entretenimiento de la comunidad.

La pietat barroca atorgava un destacat paper al cant i a la música (Mazuela-Anguita 2012). Caldria incloure la música entre les manifestacions culturals d'escriptura conventual, ja que precisa també d'un aprenentatge lector, i perquè incorpora els textos de creació de les religioses (Loreto 2000). No en són pocs els testimonis que permeten adonar-se que en els convents teresians música i l'espiritualitat tenien un estrets vincles. **Beatriu de l'Encarnació**, Marrón Terrer (1657-1715),²²

Era muy diestra, y los instrumentos de cuerdas se rendían gustosos a su natural señorío. Y estava dotada de superior numen para divertir a sus hermanas todas las festividades sacava versos nuevos y tan conceptuosos que servían no menos de recreo que de enseñanza. Mandavanle las preladas en las festividades maiores que en la ora de oración les diese música y lo hacia con gracia, y haziéndolo con gusto porque la prelada lo mandava sentía la diferencia, pues decía que tañendo o cantando, aciéndolo por obediencia se cumplía con la oración pero que no se gosaba con tanta dulzura las delicias del Señor.- Siempre iba embevida en las grandesas de Dios, y formando papeles de estos conceptos (...)

21 AMCDB, *Libro en que se escriben los elogios...*

22 AMCDB, *Libro en que se escriben los elogios...*

Entre els convents teresians existí un intens intercanvi de *villancicos*, uns escrits per la mateixa fundadora i altres per simples religioses. D'un dels seus dirà Teresa de Jesús «Tienen graciosa tonada, si la atinase Francisquito, para cantar». Cantaven les monges poesies *a lo divino*, de les moltes que circulaven, i es posaven a fer-ne amb major o menor fortuna; la fundadora deia que alguns d'aquests villancicos que feien les monges «no tienen ni pies ni cabeza, y todo lo cantan». Aquestes expansions musicals no eren ben vist pels rigoristes, i l'any 1578 uns calçats andalusos es queixaren al nunci Segá que «a las monjas que han fundado enseñan que hagan coplas y versos y ellos les embían las que hacen».

La música acompanyava la recreació de les religioses, acte comunitari al que va concedir tanta importància Teresa de Jesús, que va fixar una hora de recreació després del dinar i una altra després de sopar. En la recreació l'alegria alleugeria el rigor de la clausura, i l'esbarjo era un bàlsam per a la convivència:

Juego en ninguna manera permita, que el Señor darà gracia a unes para que den recreación a otras. Y fundades en esto, todo es tiempo bien gastado. Procuren no ser enojosas unas a otras, sinó que las burlas y palabras sean con discreción (Constituciones Alcalá, 1581).

De fet, coneixem la presència en els convents de nombrosos instruments musicals: tamborins, panderos, saltiris, violins i violes, manicordis, arpes, guitarres i baixons... A Barcelona **Beatriu de l'Encarnació**, Borbó Roger (1600-1637),²³ excel·lia en la «música de manacor o espinete y guitarra, y lo mejor la voz, que yo en los días de mi vida he ohido de mejor y gargantilla más clara y delicada».

La instrucció musical de les joves de casa bona era considerat un aspecte important en la seva educació, com es pot veure en l'elogi funerari de **Gertrudis de Sant Albert**, Vilanova Prat (1624-1700),²⁴

era en extremo blanca y rubia, de muy proporcionada disposición y estremada agudeza, que reconociéndosela sus padres le hizieron aprender las habilidades que están mexor a una señora, como tañer algún instrumento, cantar, y otras cosas, sin olvidar todos géneros de labores, que a todo llegava su viveza, no dexando por esto lo que era de más devoción (...)

En la branca masculina de l'Orde, els frares van arribar a dispensar del coneixement del llatí, que es considerava imprescindible per als coristes, a aquells organistes que es fessin religiosos; de la mateixa manera, les noies que acreditessin saber tocar l'orgue o tenir coneixements musicals i poder impartir lliçons de cant a les religioses podien veure rebaixat el seu dot o fins i tot no ser-los exigit (Gras 2013b). La Reforma teresiana va limitar, durant força temps, el cant de les religioses al cant pla (Teresa de Jesús, 1613), defugint les riques polifonies, a fi de centrar-se més en el contingut del res que en la forma.

23 AMCDB, *Libro en que se escriben los elogios...*

24 AMCDB, *Libro en que se escriben los elogios...*

Mirar lo que se dize en el coro assí cantado, como rezado, que sea en voz baixa, conforme a nuestra profesión, que edifique. Porque en yr altas ay dos daños; el uno, que parece mal, como no va por punto; el otro, que se pierda la modestia, y espíritu de nuestra manera de vivir.

En el segle XVIII es van acabar abandonant aquests postulats rigoristes, i a principis del s. XIX es deia de les tereses de Barcelona que «Este convento tiene fama de tener las mejores voces, para el canto divino» (Sauri 1849). El cant permetia compartir les composicions de les religioses, moltes de les pertanyents al Cançoner de les tereses de Barcelona estan fets per cantar, alguns fins i tot indiquen que són cobles per a tres veus, i se n'indiquen les notes musicals. **Catalina de San José**, Lanuza Bela (c.1600?-1642),²⁵ una de els fundadors del convent de Vic, a més d'escriure versos, els cantava, i els ballava:

En la Pasqua de Navidad quería se hiziessen fiestas la divino Niño, y su reverencia haziale versos y los cantava, que tenia buena boz, quando estava su magestad descubiert en la Iglesia, se ponía a danzar en el coro, como otro David delante la arca del Viejo Testamento, y no contenta con hazerlo, su reverencia nos mandava a algunas que dançamos también con el mesmo coro (...)

En la crònica *Luz de verdad*, del convent de les descalces de Barcelona (AMCDB), es narra una de les vistes de l'arxiduquesa Elisabet Cristina de Brunswick, on es descriu la dansa monacal que practicaven les monges:

Dixerónle las religiosas que aunque estavan con tanta clausura y retiro también baylaban en su tiempo. Y, deseando su majestad verlas baylar, les dixo que baylaren. Y enpezaron el bayle diziendo la canción, que empieza assí: «Oy es nuestro die, celebrémosle con mucha alegría, a Dios amaré». Su majestad, medio corriendo, se metió en el bayle y bayló con las madres asta que fue acabada la canción y bayle. Y su majestad le puso por nombre el «Bayle santo».

En el cançoner del convent de Barcelona²⁶ podem trobar algunes peces per al ball, com ara la *Dansa de àngeles para el día de la Sircunsisió de nuestro señor Jesuchristo*, l'anomenat *Bayle por Navidad*, el *Baile de la adijuela*, o simplement el *Baile*, on diu *Salen dos mujeres cantando*.²⁷ La dansa conventual es balla encara avui dia entre les carmelites descalces en algunes diades determinades i amb una tonada que s'ha transmès per tradició oral.

25 AMCDB, *Breve relación*, f.258-262.

26 MCEM 1849 http://mcem.iec.cat/veure.asp?id_manuscrits=2085.

27 Religioses d'avui dia estan recuperant la tradició de la dansa com a expressió espiritual, com ens refereix la religiosa i escriptora Mª Victòria Triviño, del convent de Santa Clara de Balaguer.

9. L'ús de la llengua en els escrits carmelitans

Els estudis sobre l'escriptura en el Carmel descalç femení s'han centrat, gairebé en la seva totalitat, en les aportacions de les religioses de Castella i Andalusia. A banda de la importància de les primeres deixebles de Teresa de Jesús, que foren també fundadores i deixaren escrits rellevants, fins fa relativament poc, la major part dels escrits coneguts de religioses descalces corresponia a cartes i testimonis de les monges dels primers temps de la Reforma, que foren inclosos en els processos de beatificació de santa Teresa i sant Joan de la Creu. Aquesta documentació es féu arribar a l'Arxiu Generalici de la Congregació espanyola, al convent de San Hermenegildo de Madrid, d'on el gruix de manuscrits va passar, arran la Desamortització, a la Biblioteca Nacional, on han estat a l'abast dels estudiosos (Serrano Sanz 1903).

L'anàlisi de l'evolució de les fundacions de carmelites descalces, des dels seus inicis fins a principis del segle XVIII, mostra que el mapa de la implantació del Carmel descalç femení és asimètric (Gras 2008), amb un centre i un sud peninsular amb molts convents, fundats sobre tot en els primers vint anys de la reforma teresiana: es crearen 18 convents a Castella la Nova, 12 a Castella la Vella, 10 a la Bètica Superior, 9 a la Bètica Inferior, 7 a la província de Navarra, i 7 a la de Múrcia. La província de Sant Josep de la Corona d'Aragó, es dividí, el 1686, entre la de Sant Josep de Catalunya, i la de Santa Teresa, que comprenia Aragó, València i Mallorca. A la província dita de Santa Teresa, hi havia 8 convents a l'Aragó i 5 a València, mentre que a la de Sant Josep de Catalunya se'n fundaren 6. Davant dels gairebé 70 convents de parla castellana, en trobem únicament 10 de l'àmbit lingüístic català: Barcelona i València (1588), Palma (1630), Vic (1638), Mataró (1648), Reus (1660), la segona fundació a València (1681), Lleida (1686), Tarragona (1712) i Nules (1718).²⁸

Tot i que, pel que respecta a Catalunya, Henry Kamen (1993: 353) parla d'una important eclosió fundacional del Carmel descalç al Principat i Comtats, on es fundaren, entre convents de frares i de monges, prop de 20 convents fins a mitjan segle XVII, la realitat és que l'expansió dels descalços en terres de la meseta s'havia iniciat gairebé vint anys abans. Diversos factors ajuden a entendre que no es produeixi un esplet similar a Catalunya. La castellanització de la noblesa catalana i el seu trasllat a la Cort per estar més a prop del favor reial, allunyaren del país els recursos que el patronatge nobiliari podia proporcionar a les noves cases religioses (Gras 2013a). La situació de guerra intermitent amb França durant pràcticament tota l'edat moderna, així com la crisi social i política, i finalment les guerres dels Segadors, i de Successió, significaren una càrrega econòmica insuportable per al país, que difícilment podia dedicar recursos a l'increment i sosteniment econòmic de les fundacions. Tot això contribueix a explicar la diferent proporció d'originals manuscrits conservats.

La qüestió de l'ús de la llengua obeeix a altres causes. La matriu marcadament mesetària de la Reforma carmelita i una divisió territorial interna amb el centre de l'anomenada Congregació espanyola a la capital de la monarquia hispànica, forçosament motiva que el castellà sigui la llengua

²⁸ Caudiel (1648) a l'Alt Palància, no formaria part dels territoris de parla catalana.

de comunicació de les religioses amb les autoritats internes o amb els altres convents. Bo i això, des de l'inici de la província de Sant Josep de la Corona d'Aragó es va insistir en què els religiosos s'expressessin en la seva llengua dins el convent, i que els naturals del país prediquessin en català, sobretot fora de les ciutats.

Malgrat tot, resulta evident que el model lingüístic de l'imaginari cultural carmelità, el seu referent per excel·lència, era el de les obres de Teresa de Jesús i de Joan de la Creu, que conegueren innumerables edicions i foren lectura de capçalera dels carmelitans. Les diverses tipologies de textos manuscrits conservats en els convents, com ara cròniques, biografies o escrits espirituals, estaven pensats per a la seva posterior difusió dins l'àmbit hispànic, a través de la història oficial o de publicacions dins l'àmbit territorial de la monarquia. L'ús de la llengua catalana escrita restava reservat per a un ús més íntim. Francesc de Crist, trinitari descalç i confessor de **Teresa de Jesús**, Bergadà Osona (1621-1640), que descriu la darrera malaltia de la monja: «Le dixé, para alegrarla, en su lengua catalana, que ya me añoraba de verla».²⁹

La transcripció de converses privades en la llengua del país dins un text en castellà li confereix un aire de confidencialitat i d'especial frescor. El bisbe de Barcelona, Joan Dimas Loris, trobà en certa ocasió a Estefania de Rocabertí i altres monges descalces (Gil, 1609):

cubiertas los rostros con sus velos, que no podían ser vistas ni conocidas. Besó las manos de su señoría la buena madre, dándose a conocer como era Estefanía de la Concepción, a la qual, como conocía desde su mocedad, después de averle alabado el estado de la Religión que avía tomado, le dixo el buen perlado, con su llanesa y en lengua catalana, con la qual solía hablar a los naturales:

«Senyora, no s recorda v.m. de aquell temp de la sua juventud, dels seus festeos, quant era tant festejada de les seves gales, quant anave ab tant adorno a cavall ab silla en un cavall, perquè entonses aun no se usavan los coches em Barcelona, y ab sombrero de vellut, adornat de or ab plomes, y vestit tan rich y tant de acompañament. No s recorda de aquellas cosas de aquella edad?» Respondió la buena madre Stefania de la Concepción, en lengua catalana, en substancia estas o semejantes palabras: «O, mon senyor, no tinch que recordar-me de aquella verdor, que a la veritat fou verdor sens flos ni fruitas, ni tinch que recordar-me de las galas, vanitats, verdors ni ignoràncias y flaqueses de la mia juventud, sino de plorar-las ab vivas llàgrimas, confonent-me ab la memòria d'elles, y suplicant al Senyor se olvide de las faltas de ma joventud y no entre en judici ab mi sino que aya d'ellas misericòrdia». Y, confundiéndose la buena madre de pensar y ablar de sus juventudes y cosas y, mudando de plática con arte admirable luego se habló de otra cosa.

El català serà el vehicle de la correspondència amb amics i familiars, o per a les composicions de mètrica popular que es feien i cantaven al convent, sovint en fulls volanders que no solien conservar-se. Malgrat tot, també trobem algun elogi escrit en català, però en serà l'excepció, no la norma.

29 AMCDV, *Breve relación...*

En un món femení, com és el de la clausura de les religioses, la transmissió oral tenia una gran importància, de fet hi ha molts coneixements que no es considerava necessari traslladar al paper; aquest seria justament el cas del saber culinari o de les pràctiques terapèutiques, i és el que explica que mentre en els frares es fes necessari codificar les instruccions per als futurs cuiners, les monges tinguessin una tradició culinària oral (Gras 2004, 99-104) i rarament transcrivien les receptes més enllà d'aquelles preparacions que es consideressin noves o de preparació menys freqüent, com l'escrita en la guarda d'un llibre de les descalces de Barcelona: «La conserba de viola: per una unsa de viola, 2 de sucra, i si posa un poch de aygua, y se fa bullir fins que té punt».

Finalment, manllevem, una vegada més, les paraules de la cronista de *Luz de verdad*, per cloure aquest primer estat de la qüestió de l'escriptura dins el Carmel descalç català:

Paréceme esser ya tiempo de dar remate y fin a esta digresión, que a querer decir todo lo sucedido fuera nunca acabar, y podríamos decir, aunque no con tanta propiedad, lo que dixo San Juan de los echos de Christo, nuestro bien y vida, que si hubieren de escribir no hubiera bastante lugar desde lo más baxo de la tierra hasta el cóncavo de la luna para poner los libros Nec mundos posset capere libros, lo que solamente he dicho para referir algo de la virtud, estimación y valor que tiene esta muy reverenda comunidad, pues, ayudada con la gracia, haze obras tan exelentes que supera a todo valor y constancia varonil, pues siendo hombres temerían más ejecutar todo lo sobredicho que no siendo mugeres; y si a ellas la naturalesa les agravió formádoles en sexo frágil, la virtud les a suplido, haziéndoles fuertes y constantes.

Bibliografia:

- Ahumada, Laia de (2003) *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (s. XVI)*, València, Publicacions Universitat de València.
- . (2011a) «La carta privada a l'època moderna un epistolari conventual femení inèdit», *Manuscrits: Revista d'història moderna* 29, pp. 51-64.
- . (2011b) «L'escriptura mística femenina . Les autobiografies per encàrrec (s.XVI-XVII)», *Poblet*, any VIII, n.6, pp.48-51;
- . (2011c) «Biografías femeninas. Historias de vida dentro de las comunidades religiosas (s. XVII)», *Itinerantes. Revista de Historia y Religión*, pp. 41-55.
- . (2013a) «Teresa Rajadell i la Companyia de Jesús. Una història oblidada del monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona (s.XVI)», dins GARÍ, Blanca (ed.), *Redes femeninas de promoción espiritual en los Reinos Peninsulares (s.XIII-XVI)*, Roma, Ed. Viella, pp. 235-249.
- . (2013b) «Hipólita de Jesús. Biografía y Bibliografía», dins Alabrús, Rosa M. (ed.), *La vida cotidiana y la sociabilidad de los dominicos*, Sant Cugat, Arpegio, pp.133-148.
- Almeida, Amador (1908) «Relación de los prodigios que, durante la Guerra de los Franceses, hizo la intercesión de Nuestra Gloriosa Santa Madre Teresa de Jesús: desde el año de 1808 hasta el de 1813 en este Convento, y Villa de Alba de Tormes», *Basilica Teresiana*, 29, pp. 130-147.
- Álvarez, Tomás (2006) *Cultura de mujer en el s. XVI. El caso de Santa Teresa*, Burgos, Editorial Monte Carmelo.
- Amat i de Cortada, Rafael (2003) *Calaix de Sastre, XI, 1815-1816*, Barcelona, Ed. Curial.
- Amelang, James (1990) «Los usos de la autobiografía: monjas y beatas en la Cataluña moderna», dins Amelang, J. – Nash, M., (eds.), *Historia y genero: las mujeres en la Europa moderna y contemporània, 191-212*, València, Alfons el Manànim, pp.191-212.
- Antonio de San Joaquin (1758) *Año teresiano...*, vol. VII, Madrid, Vda. de Joseph de Orga, pp. 355-356.
- Baranda, Nieves (2011) «Cantos al sacro epitalamio o sea pliegos poéticos para las tomas de velo. Deslindes preliminares», *Bulletin hispanique* 113, n.1, pp. 269-296.
- Beltran Larroya, Gabriel (1990) *Carmelitas descalzas de Cataluña y Baleares. Documentación histórica: 1588-1988*. Monumenta Historica Carmeli Teresiani 8. Teresianum, Roma.
- Bover, Joaquín María (1868) *Biblioteca de escritores baleares*, Palma, imp. de P. J. Gelabert.
- Dalmau, Josep (1615) *Relacion de la solemnidad con que se han celebrado en la ciudad de Barcelona las fiestas a la beatificacion de la Madre S. Teresa de Jesús*, Barcelona, ... Sebastià Matevad, p.16. La descripció dels jeroglífics i emblemes a les p.28-33.
- Díaz Borque, José María (1992) *Literatura de la celebración. Verso e imagen en el Barroco español*. Madrid. Capital Europea de la Cultura.

- Egido, Aurora (1988) «Literatura efímera: oralidad y escritura en los certámenes y academias de los Siglos de Oro», en *Edad de Oro*, VII, pp. 69-87.
- Evangelisti, Silvia (1992) «Memoria di antiche madri. I generi della storiografia monastica femminile in Italia (secc. XV-XVIII)» dins: *La voz del silencio, I: Fuentes directas para la historia de las mujeres (siglos VIII al XVIII)*, edició de Cristina Segura Graino, Madrid, Coleccion Laya, pp. 221-249.
- (2007) *Nuns. A History of Convent Life, 1450-1700*. Oxford University Press.
- Fernández Vargas, Valentina (2007) «Las españolas durante la Guerra de la Independencia (1808-1814)», dins *La Guerra de la Independencia (1808-1814). El ejército español, su ejército y sus aliados frente a la ocupación napoleónica*, Madrid, Ministerio de Defensa, pp. 127-146.
- Francisco de la Cruz (1680) *Cinco palabras del apóstol San Pablo, comentadas por el angélico doctor santo Tomás de Aquino, y declaradas por el menor carmelita descalzo fray Francisco de la Cruz, con doctrinas de su madre seráfica Santa Teresa de Jesús y exemplos de su Orden, que dispiertan para vivir y morir bien*, Nàpols, Antonio Ferro. Fou reimprès a València per Antonio Balle, 1724.
- García de la Concha, V. - Álvarez Pellitero, A. M. (1982) *Libro de romances y coplas del Carmelo de Valladolid*, Salamanca, Consejo General de Castilla y León, 2 vol.
- Gil i Estalella, Pedro S.I. (1609) *Breve relación de la vida ejemplar y santa muerte de doña Estefanía de Rocabertí, dicha madre Estefanía de la Concepción, monja descalça de nuestra Señora del Carmen de Barcelona*. Ms. AMCDB.
- Gras Casanovas, Mercè (1996) «Cuerpo y alma en el Carmelo descalzo femenino. Una aproximación a la alimentación conventual en la Cataluña moderna», *Studia Historica. Historia Moderna*, 14 (Universidad de Salamanca), 1996, pp. 207-221.
- . (2002) «Postilles a la vida i obra de Pere Gil, S.I.», dins *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*, Barcelona Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, pp. 317-319.
- . (2004) *Instrucció breu i útil per los cuyners principants segons lo estil dels carmelites descalços*, estudi a cura de Mercè Gras Casanovas i transcripció d'Agustí Borrell, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- . (2008) «La cartografia en els ordes religiosos a l'època moderna: l'Atlas de les províncies del Carmel descalç», *II Congrés Català de Geografia, El mapa com a llenguatge geogràfic. Treballs de la Societat Catalana de Geografia* 65 pp. 406-416. <http://www.raco.cat/index.php/treballsscgeografia/article/viewFile/256721/343711>
- . (2013a) «Patronatge femení i fundació de convents. El convent de la Immaculada Concepció de Barcelona (1589)», dins GARÍ, Blanca (ed.), *Redes femeninas de promoción espiritual en los Reinos Peninsulares (s.XIII-XVI)*, Roma, Ed. Viella, pp. 251-265.
- . (2013b) «Familia y clausura. El monasterio de Nuestra Señora de los Ángeles y Pie de la Cruz de Barcelona (1485-1750)», dins Alabrús, Rosa Maria (ed.), *La vida cotidiana y la sociabilidad de los*

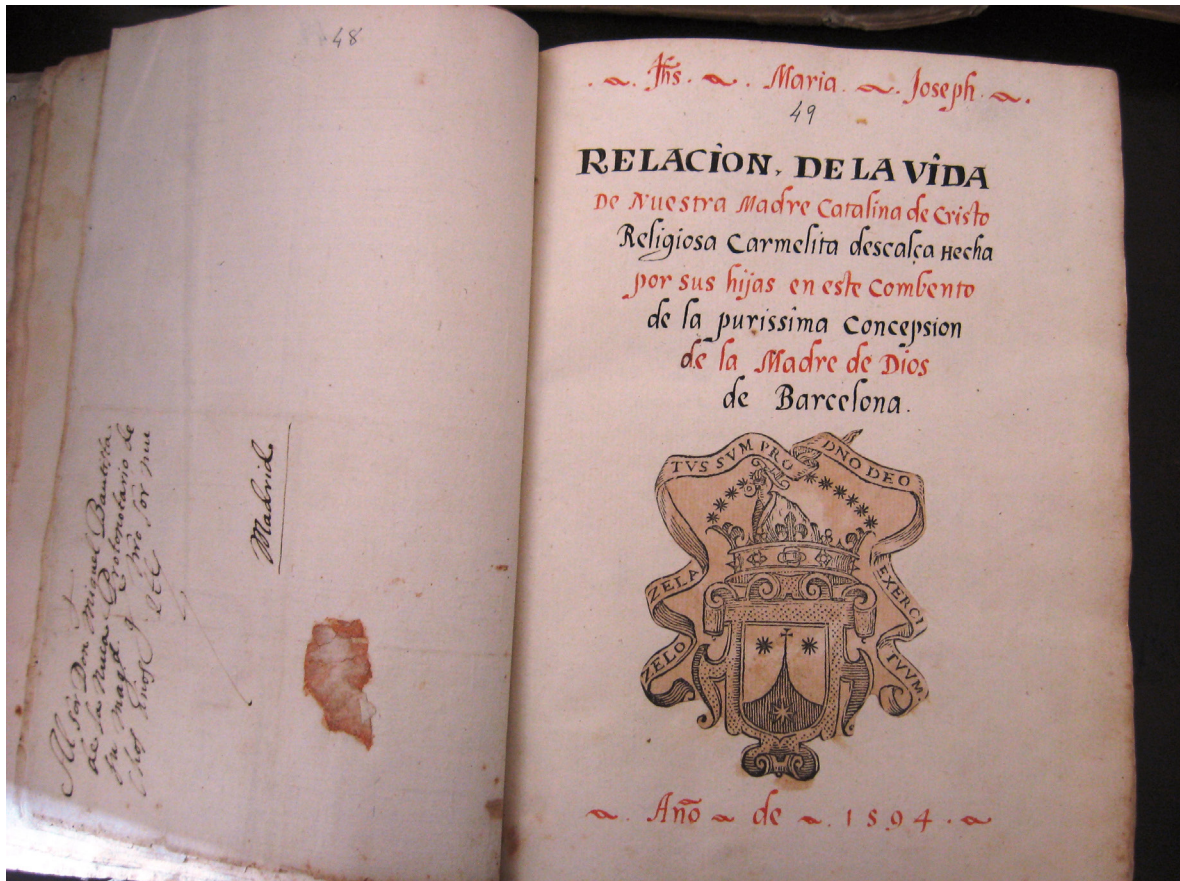
- dominicos*, Sant Cugat, Ed. Arpegio, pp.117-132.
- (2013c) *Diccionari d'autors carmelites descalços de la província de Sant Josep*, de propera aparició en Manuscrits Catalans d'Edat Moderna (MCEM).
- Herpoel, Sonia (1999) *A la xaga de Santa Teresa. Autobiografías por mandato*. Amsterdam, Rodopi.
- Kamen, H. (1993) *Cambio cultural en la sociedad del siglo de Oro: Cataluña y Castilla, siglos XVI-XVII*, Madrid. Ed. Siglo XXI, pp.174, 353, 359.
- Leonor de la Misericordia (1995) *Relación de la vida de la venerable Catalina de Cristo*. Ed. crítica de Pedro Rodríguez e Ildefonso Adeva., Burgos, Ed. Monte Carmelo.
- Loreto López, Rosalva (2000) «Leer, contar, cantar, escribir. Un acercamiento a las prácticas de la lectura conventual. Puebla de los Ángeles. México, siglos XVII y XVIII», *Estudios de Historia Novohispana*, 23, pp. 67-95.
- Lowe, K.J.P.(2003) *Nun's Chronicles and Convent Culture in Renaissance and Counter-Reformation Italy*. Cambridge University Press.
- Manero Sorolla, M. Pilar (1993) «Ana de Jesús, cronista de la fundación del primer Carmen Descalzo de París», *Bulletin Hispanique*, vol. 95, n. 2, pp. 647-672.
- (1994) «Ana de Jesús. Cronista de la fundación del Carmen de Granada» Actas Irvine-92: [Actas de XI Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas] / coord. per Juan Villegas, vol. 2, (*La mujer y su representación en las literaturas hispánicas*), pp. 42-57.
- Mazuela-Anguita, Ascensión (2012) *Artes de canto (1492-1626) y mujeres en la cultura musical del mundo ibérico renacentista*, tesi doctoral, UB, <http://hdl.handle.net/10803/84122>
- Moriones, Ildefonso (1997) *El Carmelo descalzo y sus problemas de memoria histórica*. Vitoria, Ediciones El Carmen. <http://www.carmelitasdescalzos.com/index.php>», Una historia difícil de contar». <http://www.carmelitasdescalzos.com/upload/ficheros/345720081006122041doc.pdf>.
- Muriel, Josefina (2000) *Cultura femenina novohispana*, México, UNAM, p. 44-47.
- (2004) «Testimonios de desastres ocurridos em conventos de monjas (convento de santa Clara)», *Estudios de historia novohispana*, 30, pp.119-144.
- Obra Sierra, J. M.; Osorio Pérez, M. J.; Moreno Trujillo, A. (1991) «Firmas de mujeres y analfabetismo en Granada (1505-1550)», *Cuadernos de Estudios Medievales CC y TT historiográficas* 16 (1991) pp. 99-124.
- (1994-1995) «Mujer y Cultura escrita. A propósito del libro de profesiones del convento de San José de Granada (1584-1684)», *Estudis castellanencs* 6, pp. 963-977.
- Ostolaza Elizondo, Mª Isabel (2011) «La cadena de transmisión textual. El modelo de inspiración de la obra palafoxiana Luz de vivos y scarmiento en los muertos», *Lemir* 15, pp. 285-304.
- Pacho, Alberto (1979) *El P. Manuel de S. Tomás (Traggia) 1751-1817, último historiador oficial del Carmelo*

teresiano en España, Roma, Institutum Historicum Teresianum.

- Peña, Margarita (1999) «Manipulación masculina del discurso femenino en biografías de monjas. Ejemplos de «Parnaso occidental» de Sigüenza y Góngora», dins Bosse, M. - Potthast, B. y Stoll, A. (eds.) *La creatividad femenina en el mundo barroco hispánico*, Ed. Reichenberger, Kassel, vol. 2, pp. 597-609.
- Pérez Baltasar, María Dolores (1998) «Saber y creación literaria: los claustros femeninos en la Edad Moderna», *Cuadernos de Historia Moderna* 20, pp. 129-143.
- Pérez Delgado, Tomás (1997) «Sor Joaquina del Salvador Memoria de un convento salmantino en la Guerra de la Independencia», *Salamanca. Revista de Estudios*, 40, pp. 213-253.
- Poutrin, I., (1995) *Le voile et la plume. Autobiographie et sainteté féminine dans l'Espagne Moderne*, Madrid, Casa de Velázquez.
- Riccoboni, Bartolomea (2000) *Life and death in a Venetian convent. The chronicle and necrology of Corpus Domini, 1395-1436*, The University of Chicago Press.
- Rojas, Juan de (1679) *Representaciones de la verdad vestida, místicas, morales y alegóricas, sobre las siete moradas de Santa Teresa de Jesús, Gloria del Carmelo y Maestra de la Primitiva Observancia, careadas con la Noche Obscura del B.P.S. Juan de la Cruz, primer Carmelita descalço, manifestando la consonancia, que estas dos celestiales plumas guardaron al enseñar a las almas el camino del cielo. Ilustradas con versos sacros, varios jeroglíficos, emblemas, y empresas, estampadas para mayor inteligencia de la Doctrina de la Seráfica Doctora*, Madrid, Antonio González de los Reyes.
- Sanz Hermida, Jacobo (2009a) *Monjas en guerra, 1808-181. Testimonios de mujer desde el Claustro*, Madrid, Editorial Castalia, 2009.
- . (2009b) «Entró el enemigo de paz, y siguió la cruel guerra contra todos: la imagen del invasor napoleónico en las crónicas conventuales femeninas», dins *Giudizi e pregiudizi. Percezione dell'altro e stereotipi tra Europa e Mediterraneo*, a cura di Maria Grazia Profeti, Firenze, Alinea Editrice, pp. 449-468.
- Sauri, Manuel –Matas, José (1849) *Manual histórico-descriptivo estadístico y administrativo o sea Guía General de Barcelona...*, Barcelona, Imp. de Manuel Saurí.
- Segura Graño, Cristina (2005) «La guerra y las mujeres», dins Virginia Maquieira d'Angelo et als. (eds.), *Democracia, feminismo y universidad en el siglo XXI. XV Jornadas de Investigación Interdisciplinar*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid-Instituto de Estudios de la Mujer, pp. 87-103.
- Serra, P. (1726) *Prodigios y finezas de los Santos Ángeles hechas en el Principado de Catalunya...* Jayme Surià, Barcelona.
- Serrano y Sanz, Manuel (1903) *Apuntes para una biblioteca de escritoras españolas, desde el año 1401 al 1833*, 2 vol., Madrid.
- Simón Díaz, José (1983) «La poesía mural en Aragón y Cataluña», dins *Homenaje a Don José Manuel Blecua*, Madrid, Gredos, pp. 617-629.

- Soler, Francisco (1676) *Compendio de las fiestas solemnes que se celebró en un día de Te Deum laudamus y Octavario, el muy religioso convento de San Josef de Carmelitas Descalzos a San Juan de la Cruz... Y las que las Señoras Religiosas le consagraron en otros tres días, en e año de 1675, en esta Ciudad de Barcelona*. Jacinto Andreu.
- Teresa de Jesús (1613), *Modo de visitar los conventos*, Madrid, Alonso Martín.
- Torres Sanz, Concha (1999) *Ana de Jesús (1545-1621)*, Madrid, Biblioteca de mujeres. Ediciones del Orto.
- Unzueta, Antonio (2009) «Historiografía general de la Congregación española», dins Zuazua, D. (ed.) *Historiografía del Carmelo teresiano*, Roma, Institutum Historicum Teresianum, pp. 93-108.
- Viveros, Germán (2005) *Manifestaciones teatrales en Nueva España*, México, UNAM.
- Zaragoza, Verònica, (2011) «La permeabilitat de la clausura: el convent dels Àngels a la Barcelona del segle XVII i l'obra de Contesina Fontanella» [en premsa; comunicació presentada al *XII Congrés d'Història de Barcelona Historiografia Barcelonina. Del mite a la comprensió* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona)].
- . «Perpetuació del passat al convent de Santa Clara de Perpinyà a través del seu llibre de memòries (1549-1842)» (en premsa).
- . «*Historiar les protagonistes absents*. La poesia femenina de l'edat moderna a l'àmbit català» (en premsa).

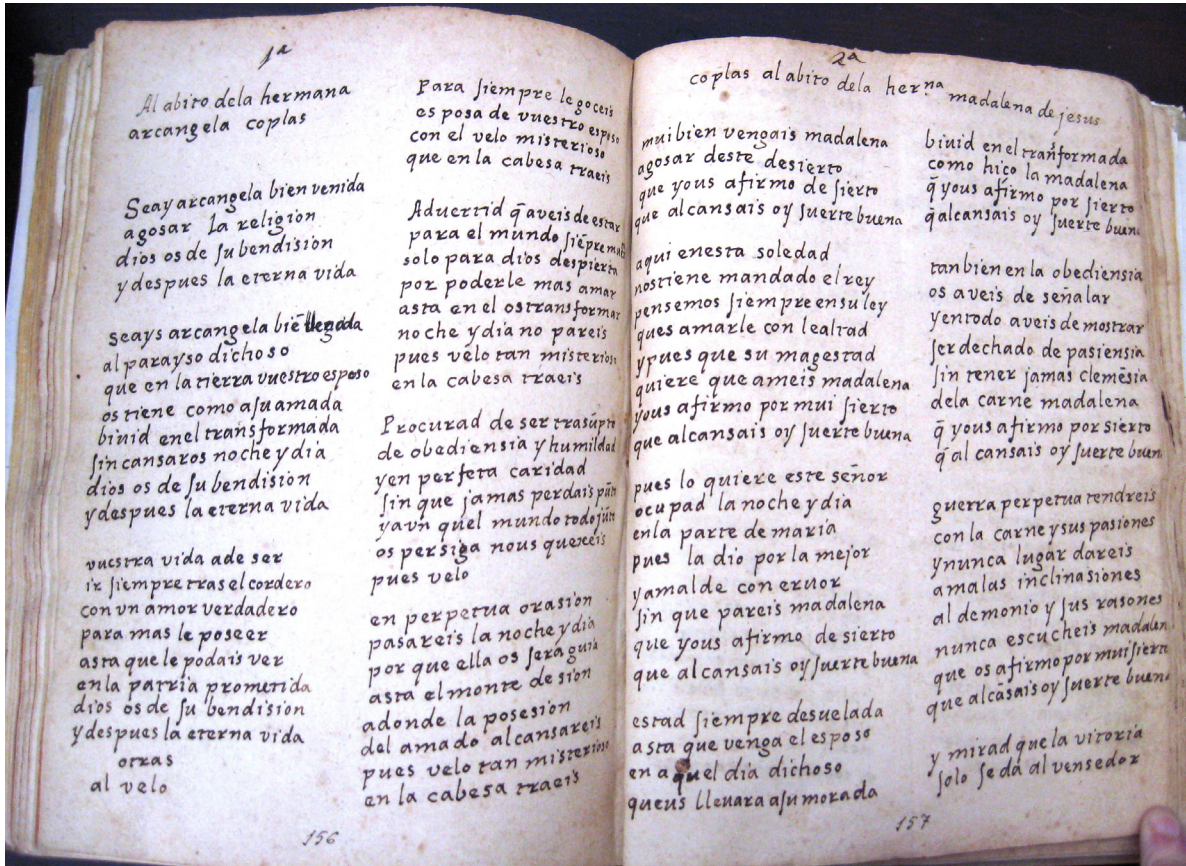
Annex gràfic

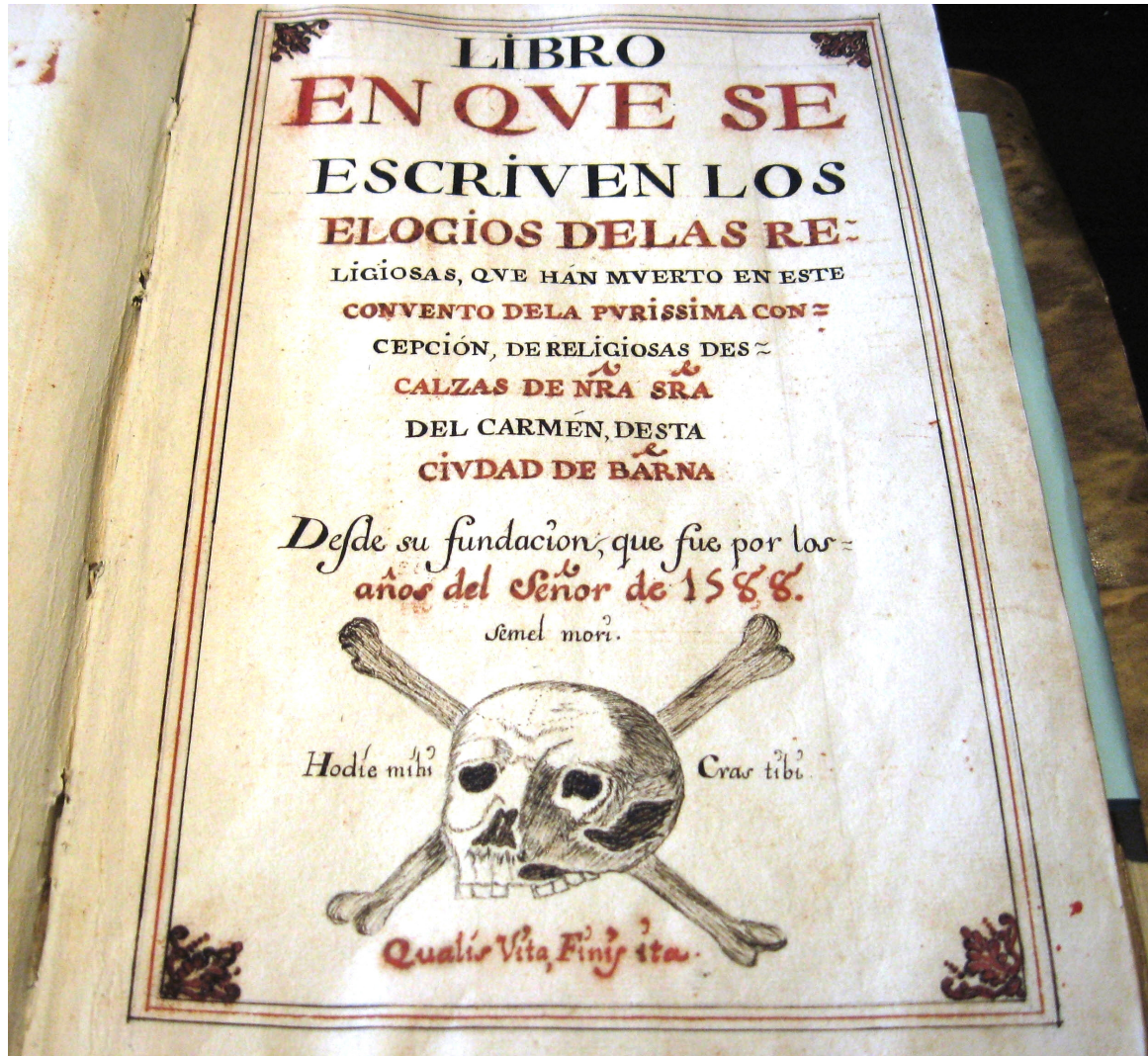
XX

XX

XX

XX

Luz de Verdad, e historica relacion de lo
sucedido en el Convento de la Purissima Con-
cepcion de Carmelitas Descalças de Bar-
celona en los años de 1661 hasta 1719.
Jesus. Maria. Joseph.

Las mugeres, Venerables, si sabias yo son tan raras como perlas,
la Verdad, y dificultad está en conocerlas, bien, y saber distinguir-
las de las otras: Pero ay de mi! que con miedo tomo la pluma
aviesado de hablar de Religiones, y no de reliquias como dice el Vulpgo
de inthimo archo, si de Religiones Carmelitas descalças: Siendo
Yo aunque indigna una de las, de que deuo hablar en mi lengua,
el entendimiento no disuade, y mi pluma se demora, re-
mouiendo el Comen adagio, que el elogio vultee en parte exagerado.
Si bien considerando la causa de tomar mi pluma, y de descaas estas
Carmelitas, siendo la seducción, pondra velo a mi ojos, buscando
mi voluntad, para no conaxar el amor pagano, y conaxar el
precepto, con toda Verdad, y aunque me hallo en tiempo que puedo
hacer, con el Ciravilla Rey, si se habla en los hombres, y meo no me
digan, y con razon, que menos se hallara en Mugers.
No obstante yo siendo compellida a obedecer, teniendo en pos lo
que se podrá decir, espero que el solo nombre de estas Religiosas
Carmelitas descalças, dexa batharse monuo para verter lo que
son muy dilacion, mi paciencia lo empiezo a hacer
En esta la Verdad que en Mi Madre, y ~~Madre~~ considero, que
y despues de sea, gracias a Dios, por lo que la fortuna se dexa el
Santo ha dicho (narca con ella) en cada una de ellas, como dexo Muro
en thuo (narca de Nuestra Madre Teresa de Jesus, y no lo admira-
ro, que, aviesado mudada con su miltia escritura, dexaban todo lo

XX